

MONIKA ŻYDEK

KATEGORIA PAMIĘCI W EMIGRACYJNEJ PROZIE BORYSA ZAJCEWA

O charakterze twórczości emigracyjnej Borysa Zajcewa decyduje przede wszystkim chrześcijański światopogląd pisarza. Zajcewa-emigranta nazywa się „pisarzem prawosławnym”, człowiekiem prawym¹. Podobne określenia nie są podyktowane jedynie religijnym charakterem tematyki, podejmowanej przez pisarza, ale także postawą, jaką prezentował jako człowiek. Zajcew, którego utwory przedrewolucyjne bliższe były panteizmowi niż chrześcijaństwu, po opuszczeniu Rosji, w 1922 r., coraz częściej sięga po tematykę religijną zgodną z duchem prawosławia². Zwrot ku wierze i cerkwi był na wygnaniu zjawiskiem całkowicie normalnym. Sam Borys Zajcew również zauważa zmianę w swojej manierze pisarskiej:

Дореволюционное – и в форме, и в содержании кончилось. Станным образом революция, которую я всегда остро ненавидел, на писании моем отразилась неплохо. Страдания и потрясения ею вызванные, не во мне одном вызвали религиозный подъем. Удивительного в этом нет. Хаосу, крови и безобразию противостоит гармония и свет Евангелия, Церкви³.

Mgr MONIKA ŻYDEK – doktorantka Katedry Literatur Słowiańskich w Instytucie Filologii Słowiańskiej KUL; adres do korespondencji –e-mail: monyd@kul.lublin.pl

¹ Więcej na ten temat zob. J. M i a n o w s k a, *Праведность как элемент православного сознания (на материале прозы Бориса Зайцева)*, [w:] *Duchowość i sacrum w literaturze emigracyjnej Słowian Wschodnich*, red. A. Woźniak, M. Kawecka, Lublin 2002, s. 89-94; A. M. Л у б о - м у д р о в, Вступительная статья, [w:] Б. З а й ц е в, *Знак Креста. Роман, очерки, публицистика*, Москва 1999, s. 6.

² Zob. Б. З а й ц е в, *О себе*, [w:] т е н з е, *Собрание сочинений в 5 томах*, t. 4: *Путешествие Глеба. Автобиографическая тетралогия*, Москва 1999, s. 589; Г. С т р у в е, *Русская литература в изгнании. Опыт исторического обзора зарубежной литературы*, Нью-Йорк 1956, s. 103.

³ З а й ц е в, *О себе*, s. 589.

Naszym zdaniem światopogląd religijny wpłynął również na ukształtowanie swoistej koncepcji pamięci autora *Błękitnej gwiazdy* i *Podróży Gleba*. Kategoria pamięci ma, jak wiadomo, zasadnicze znaczenie dla funkcjonowania kultury. To ona jest uznawana za początek sztuki. Fakt ten zauważyli już starożytni, czcząc Mnemozyne (od gr. μνήμη – pamięć) jako matkę muz. Pierwotnie sztuka pamięci wchodziła w zakres retoryki, aby później przemieścić się na teren etyki. Cyceron wspomina o niej jako o podstawowym elemencie roztropności⁴. Tradycja filozoficzna sięgająca Arystotelesa sytuuje pamięć w gronie tych czynników, które pozwalają człowiekowi poznawać i rozumieć otaczający świat⁵. Badane pojęcie odegrało ogromną rolę w systemie filozoficznym Platona, który swe poglądy na ten temat zawarł w dialogach *Fajdros* i *Fedon*. Dla wielkiego filozofa pamięć ma boskie pochodzenie i jest wieczna. Wszelkie poznanie i uczenie się jest jedynie przypominaniem tego, co dusza już przedtem widziała. J. Locke uznał badane zjawisko za główne kryterium tożsamości osobowej⁶. Pamięć jest też warunkiem doświadczenia dziedzictwa kulturowego, który H.-G. Gadamer określił jako doświadczenie hermeneutyczne⁷. Bez pamięci nie jest możliwa jakakolwiek świadomość trwania w czasie, którą P. Ricoeur uznał za jeden z podstawowych czynników w opisie człowieka jako osoby⁸. J. A. Kłoczowski twierdzi, że pamięć jest „miejscem, w którym urzeczywistnia się tożsamość w połączeniu z dynamizmem stawania się osoby”, a „waga pamięci płynie z tego, iż jest ona świadomością w stawaniu się”⁹.

⁴ Zob. F. A. Yates, *Sztuka pamięci*, przeł. W. Radwański, wstęp L. Szczucki, Warszawa 1977, s. 33.

⁵ Por. A. Bronk, *Rozumienie, dzieje, język. Filozoficzna hermeneutyka H.-G. Gadamera*, Lublin 1988, s. 151; E. Konończuk, *Literatura i pamięć na pograniczu kultur (Erwin Kruk – Ernst Wichert – Johannes Bobrowski)*, Białystok 2000, s. 28.

⁶ Zob. P. Ricoeur, *Pamięć – zapomnienie – historia*, [w:] *Tożsamość w czasach zmiany. Rozmowy z Castel Gandolfo*, przygotowanie i przedmowa K. Michalski, przeł. J. Migasiński, Kraków 1995, s. 27.

⁷ Zob. H.-G. Gadamer, *Prawda i metoda*, przeł. B. Baran, Kraków 1993, s. 324-337; Konończuk, *Literatura i pamięć*, s. 27.

⁸ Por. P. Ricoeur, *Filozofia osoby*, przeł. M. Frankiewicz, Kraków 1992, s. 33. O związku pamięci i tożsamości zob. także: G. Marcel, *Homo viator*, przeł. P. Lubicz, Warszawa 1984; H. Bergson, *Pamięć i życie*, wyb. G. Deleuze'a, przeł. A. Szczepańska, Warszawa 1988; E. Wolicka, *Osobowa tożsamość i odrębność w perspektywie hermeneutyki dialogicznej*, [w:] *Tożsamość, odmiennność, tolerancja a kultura pokoju*, red. J. Kłoczowski, S. Łukasiewicz, Lublin 1998, s. 47; H. Mamer, *Przestrzeń, pamięć a tożsamość*, [w:] *Pamięć i zapominanie w Europie przełomu wieków*, red. Z. Drozdowicz, Poznań 2001, s. 253-257.

⁹ J. A. Kłoczowski, *Tożsamość, tolerancja, konflikt (próba analizy pojęć)*, [w:] *Tożsamość, odmiennność, tolerancja*, s. 92.

Badane przez nas pojęcie zalicza się także do podstawowych elementów składających się na świadomość narodową¹⁰. Przejście od współtworzenia tożsamości osobowej do pojęcia tożsamości narodu jest możliwe dzięki dwóm wymiarom pamięci: indywidualnemu, osobistemu i zbiorowemu, społecznemu. Może ona bowiem odnosić się do jednostki, jak i pewnej grupy. L. Kołakowski w rozważaniach o tożsamości zbiorowej posługuje się analogią do tożsamości indywidualnej i podkreśla rolę interesującej nas kategorii:

Doświadczenie ciągłości Ja zakłada wszakże pamięć. Pamięć jest drugim [po substancji czy też duszy – M. Ż] składnikiem, jaki zakłada się mówiąc o osobowej tożsamości, i to składnikiem niezbędnym. Gdyby cały zasób pamięci został wymazany, nie miało by sensu mówić o ciągłości. Nie ma osobowej tożsamości bez wspomnienia, które czyni ją świadomą, czyli bez historii uprzytomnionej¹¹.

Według niektórych koncepcji literatury pamięć jest fundamentem interpretacji dzieła literackiego. Cz. Miłosz wskazuje, że „wartościowa poezja i proza powstały na tej niejasnej granicy, gdzie już się zapomina, a jeszcze pamięta”¹². Natomiast badacze-hermeneutycy relację między interpretatorem a tekstem nazywają „spotkaniem dwóch pamięci”¹³. E. Feliksak określa literaturę wręcz jako „środowisko pamięci” i „świadcstwo istotności naszego trwania”¹⁴. Powyższe ustalenia pozwalają stwierdzić, że roli pamięci w interpretacji utworów literackich nie sposób przecenić, ponieważ w istotny sposób wpływa ona na kształt dzieła, jak i warunkuje proces jego rozumienia. J. Kleiner pisze:

W kształtowaniu świata poetyckiego rola pamięci ma wielokrotną doniosłość. Przemawianie językiem znanym – to apelowanie do pamięci, której własnością stała się pewna mowa. Gdy znaczenie słowa i zdania kieruje uwagę ku przedmiotowi jakiemuś, uobecnia wtedy i kombinuje często w nowy sposób treści pamiętane. Mogą wreszcie z dziełem percypowanym zespałać się u odbiorcy wspomnienia różne i barwić je swoimi barwami i tonami¹⁵.

Rozpatrywanie koncepcji pamięci w literaturze emigracyjnej wydaje się uzasadnione ze względu na jej związek z ideą narodu. E. Czaplejewicz dowodzi, że na

¹⁰ Por. K o n o Ń c z u k, *Literatura i pamięć*, s. 29; L. K o ł a k o w s k i, *O tożsamości zbiorowej*, [w:] *Tożsamość w czasach zmiany*, s. 49.

¹¹ K o ł a k o w s k i, *O tożsamości zbiorowej*, s. 46.

¹² Cyt. za: E. C z a p l e j e w i c z, *Pragmatyka, dialog, historia. Problemy współczesnej teorii literatury*, Warszawa 1990, s. 367.

¹³ Więcej o tym zob. K o n o Ń c z u k, *Literatura i pamięć*, s. 27.

¹⁴ Zob. E. F e l i k s i a k, *Budowanie przestrzeni sporu, Ethos literatury w sytuacji kryzysu europejskiego pluralizmu. (Tomasz Mann – Tadeusz Konwicki – Erica Pedretti)*, Warszawa 1990, s. 41-42.

¹⁵ J. K l e i n e r, *Studia z zakresu teorii literatury*, Lublin 1956, s. 78.

gruncie polskiej literatury emigracyjnej pamięć należy do zasadniczych elementów poetyki¹⁶. Wynika to z nietypowej sytuacji pisarza na obczyźnie. Badacz twierdzi, że pamięć staje się sposobem utrzymania kontaktu z rodzinną ziemią¹⁷, a sami emigranci zdają sobie sprawę z roli, jaką w ich twórczości odgrywają procesy zapamiętywania, przypominania, wspomniania czy odtwarzania. Niektóre z ustaleń dokonanych na podstawie analizy polskiej literatury emigracyjnej wydają się mieć zasięg uniwersalny. Czuplejewicz zwraca bowiem uwagę, że pamięć funkcjonuje na poziomie świata przedstawionego, np. jako odwoływanie się do rodzimego krajobrazu. Charakterystyczne dla poetyki utworów emigracyjnych jest również posługiwanie się określonymi typami narracji. „Gatunkami pamięci” nazywa polski badacz takie formy literackie jak: wspomnienie, dziennik, biografię.

Problem pamięci budził wiele dyskusji wśród obserwatorów rosyjskiej kultury na obczyźnie. Nie brakowało postaw apoteozujących wartość wspomnień z Rosji. Iwan Iljin okres porewolucyjny określał metaforycznie „czasem ciemności i bólu” i w swej krytyce literackiej najwyżej wartościował umiejętność przeciwstawiania się tym dwóm potęgom. Pamięć o sile ojczyzny, o wierze prawosławnej i o dobroci ludzi jest, według badacza, najlepszym sposobem przywrócenia pierwotnej radości¹⁸. Najbliżej osiągnięcia tego celu, zdaniem krytyka, był Iwan Szmielow, który sugestywnie odtwarzając przeszłość i odwołując się do tradycji uruchamiał wewnętrzne siły narodu:

Шмелев познал тьму и назвал ее по имени, заклиная ее. И через мрак он по-новому увидел свет и стал искать путей к нему, добиваясь той мудрости, которая осмысливает земной путь человека как «путь небесный». [...] И символом его творчества стал человек, восходящий через чистилище скорби к молитвенному просветлению¹⁹.

Niektórzy jednak, np. F. Stiepun, piętnowali emigracyjne zapatrzenie w przeszłość i uchylanie się od wyzwań teraźniejszości. Krytyk widział w tym skażenie pierwotnej wartości pamięci:

Память не спорит с временем, а ведь пафос эмиграции в споре с ним. Не менее гетевского Фауста хотела бы она, чтобы «мгновение остановилось». Нет, не вознесения прошлого в вечность жаждет она, а вечности во времени, т. е. недопущения его до вечности. Помнить

¹⁶ Czuplejewicz, *Pragmatyka, dialog, historia*, s. 360, 362; zob. także: W. Wyskiel, *Wprowadzenie do tematu: literatura i emigracja*, [w:] *Pisarz na obczyźnie*, red. T. Bujnicki, W. Wyskiel, Wrocław 1985, s. 27-42.

¹⁷ Tamże, s. 375.

¹⁸ Zob. И. А. Ильин, *О тьме и просветлении. Книга художественной критики. Бунин, Ремизов, Шмелев*, Москва 1991, s. 177-195.

¹⁹ Tamże, s. 199.

о прошлом эмиграции никто не в силах ни воспретить, ни помешать, но помнить его она как раз и не хочет, – она хочет в нем жить²⁰.

Tematu pamięci często dotykały emigracyjne rozmyślania nad zachowaniem na wygnaniu specyfiki kultury rosyjskiej i dalszymi kierunkami rozwoju literatury emigracyjnej. Georgij Adamowicz, nie przywiązując się zbyt do jednego stanowiska, m.in. zwracał uwagę, że literatura nie może żywić się samymi wspomnieniami²¹. Z kolei jego najpoważniejszy adwersarz, Władysław Chodasiewicz, konsekwentnie twierdził, że emigracja rosyjska rozpamiętuje swoje wygnanie²². Nie odosobniony był pogląd Michaiła Cetlina, że jedynie starsze pokolenie pisarzy, dzięki swoim bogatym wspomnieniom, może stworzyć prawdziwą emigracyjną literaturę²³.

W różny sposób tematyka pamięci manifestuje się w utworach pisarzy-wygnañców. Iwan Szmielow odwołuje się do tej kategorii wprost, wielokrotnie wplatając w tok narracji powieści *Rok Pański (Лето Господне)* wyrażenia takie jak: „pamiętam”, „widzę” czy „wspominam”. Iwan Bunin ujmuje swoje dawne przeżycia w formie powieści na motywach biograficznych, zmieniając nazwiska bohaterów, a także odwołuje się do przeszłości dalekich krajów. U Aleksego Remizowa pamięć wręcz ożywa i staje się niezależnym światem pod wpływem konkretnych kolekcjonowanych przedmiotów lub książek²⁴.

W dorobku Borysa Zajcewa odnajdujemy wiele utworów, które według Czapplejewicza zaliczyć można do „gatunków pamięci”. Najbardziej znaną i najobszerniejszą formą tego typu jest bez wątpienia tetralogia autobiograficzna *Podróż Gleba (Путешествие Глеба)*, przedstawiająca w syntetyczny sposób okres dzieciństwa, młodości i dorosłości pisarza, której rdzeń stanowi proces osiągnięcia dojrzałości twórczej. Tytułowy bohater tetralogii nie nosi imienia autora. Ten zabieg pozwala pisarzowi zachować dystans w relacjonowaniu wydarzeń. Z kolei likwidując tożsamość narratora i bohatera, Zajcew utrzymuje swego rodzaju równowagę emocjonalną opowieści. Wspomnienia nie mają charakteru bolesnych wynurzeń. Nawet traumatyczne przeżycia, takie jak ciężka choroba, opuszczenie ojczyzny, śmierć wielu bliskich osób, zostają kunsztownie stonowane. Na emigracji Gleb ma świadomość odosobnienia, bezsilności i anonimowości, co dla pisarza znaczącego smak

²⁰ Ф. Степун, *Встречи. Достоевский – Л. Толстой. Бунин – Зайцев – В. Иванов. Белый – Леонов*, Нью-Йорк 1968, s. 201.

²¹ Zob. Струве, *Русская литература в изгнании*, s. 203.

²² Тамże, s. 207.

²³ Тамże, s. 200-201.

²⁴ Zob. na ten temat: О. Раевская-Хьюз, *Творческая память*, [w:] А. Ремизов, *Россия в письменах*, t. 1, New York 1982, s. 5.

popularności jest trudną próbą, jednak te bolączki nie obciążają opowiadania, w którym dominuje nastrój łagodnej nostalgii²⁵. Zajcew podchodzi do swych własnych doświadczeń jak do pouczających przykładów, mających posłużyć innym ludziom. Tak pojmowana pamięć zyskuje rangę wartości wspólnej, odpowiadającej potrzebom emigracyjnych odbiorców i pełni funkcję wychowawczą lub nawet terapeutyczną.

Z tych powodów trudno jednoznacznie uznać utwór za projekcję pamięci indywidualnej, której zasadnicze cechy ujmowane są przez specjalistów następująco:

Pamięć emocjonalna, jednostkowa i niezwykle ulotna, zamiast zdarzeń bierze za swój przedmiot najczęściej obrazy, które tylko po części dają się rozpoznać jako obrazy przeszłości. [...] opiera się zatem często na wysoce nieracjonalnym apelowaniu do emocji. Wykorzystuje chybottliwe obrazy zdarzeń jako podstawę porównań, niezbędny element integracji²⁶.

Powyższa charakterystyka odpowiada natomiast sposobowi prezentacji historii państwa na kartach *Podróży Gleba*. Mimo że ramy czasowe tetralogii są dość duże i obejmują okres obfitujący w wiele niezwykle ważnych wydarzeń, historia kraju zajmuje w relacji Gleba miejsce marginalne. Świat zewnętrzny jest tu przedstawiony przez pryzmat młodzieńczych pasji i rozterek czy późniejszych ambicji i kłopotów rodzinnych Gleba. Historia przemykała obok bohatera *Ciszy* jak heroldowie obwieszający o uroczystości koronacji cara:

Потрубив, собрав вокруг себя кучу народа и прочитав что нужно, герольды поехали дальше – по Петровскому бульвару к Страстной площади.

Глебу все это не очень понравилось. Потому ли, что отцу не понравилось? Трубы, наряды маскарадные, лошади в изукрашенных пополах – не понравилось²⁷.

Gleb stroni od wielkiej historii, skupiając się na poszukiwaniach swej osobowości twórczej. Nie neguje zewnętrznego świata, ale stara się pozostać niezależny wobec niego. Wydarzenia wielkiej rangi są w relacji Gleba ledwie rozpoznawalne. Dużo więcej uwagi narrator poświęca osobistym przeżyciom poszukującego swej drogi artysty. Pamięć obejmuje także wspomnienia o rodzicach, domu, przyrodzie rosyjskiej. Kategoria pamięci występuje wtedy pod postacią sakralizowanych

²⁵ Badacze twórczości Zajcewa nazywają to zjawisko „rozświetlającym cierpieniem” (просветляющее страдание). Zob. М. Ц е т л и н, *Борис Зайцев: Дом на Пасси*, „Современные записки” 1935, nr 59, s. 475; Т. Ф. П р о к о п о в, „Все написанное мною лишь Россией дышит...”. *Борис Зайцев в эмиграции*, [w:] З а й ц е в, *Собрание сочинений в 5 томах*, t. 2, s. 14; А. М. Л ю б о - м у д р о в, *Духовный реализм в литературе русского зарубежья: Борис Зайцев, Иван Шмелев*, С.-Петербург 2003, s. 99.

²⁶ E. R e w e r s, *Interferencja pamięci: ku transkulturowości*, [w:] *Пamięć i zapominanie w Europie*, s. 79.

²⁷ З а й ц е в, *Путешествие Gleba*, s. 245.

obrazów lub motywów arkadyjskich. Przeżyte dzieciństwo jest bowiem przedstawione jako wyjątkowo szczęśliwe, a rodzinna ziemia chwilami przypomina Niebieskie Jeruzalem. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę choćby na sam tytuł tetralogii Zajcewa, który odsyła nas do tradycji literatury podróżniczej. Nie chodzi tu jednak o zaprezentowanie przygód Gleba ani charakterystykę obcych krain. Utwory Zajcewa przedstawiają bowiem przede wszystkim pielgrzymującego przez życie chrześcijanina. Religijny sens tego podróżowania podkreślają jedne z ostatnich słów wypowiedzianych przez Gleba:

Да, так-то вот нам и странствовать с тобой по свету. Так-то и жить милостью Божьей. Много видели, много пережили, а вот слава Богу, не лишены...²⁸

Każdy chrześcijanin ma oczywiście prawo do osobistej oceny przeszłości. Pamięć bowiem u Zajcewa wzbogaca i kształtuje wrażliwość człowieka. Wielokrotnie możemy obserwować, jak bohaterowie wspominają przeszłość, gromadzą pamiątki, zapisują ważne wydarzenia. Bardzo wyrazisty jest motyw zabierania ze sobą garstki ziemi. W *Podróży Gleba* czynią tak liczni emigranci przed wyjazdem z Rosji, a Elli przed opuszczeniem Włoch.

Podróż Gleba jest przez literaturoznawców często zestawiana z innym przykładem emigracyjnej powieści o tematyce autobiograficznej – *Życiem Arsieniewa* (*Жизнь Арсеньева*) Iwana Bunina. Ale koncepcje pamięci wyrażone w obydwu utworach wykazują pewne wyraźne różnice. Przypomnijmy, że badana tu kategoria posiada w twórczości Bunina szczególną rangę²⁹. Pisarz docenia jej znaczenie i dla kształtowania wrażliwości artysty i dla życia każdego człowieka³⁰. W ujawnianiu przemijalności wszelkich ludzkich namiętności daje o sobie znać Buninowska atencja dla mądrości Wschodu. Badacze zwracają uwagę, że charakterystyczne wielostronne ujmowanie pamięci u Bunina związane jest właśnie z filozofią Orientu³¹. Rosyjski noblista niejednokrotnie odwoływał się do zjawiska powtarzalności historii, nawet metempsychozy. Zajcew korzysta w tym względzie z zupełnie innych źródeł. Dla autora *Podróży Gleba* zasadnicze znaczenie miała spuścizna łacińska i bizantyjska.

²⁸ Там же, s. 582.

²⁹ Пор. Степун, *Встречи*, s. 96-98. O kategorii pamięci u Bunina zob. Cieślik, *Iwan Bunin (1970-1953). Zarys twórczości*, Szczecin 1998, 152-159; О. Михайлов, *Путь Бунина – художника*, „Литературное наследство”, t. 84, vol. 1, s. 17.

³⁰ Zob. Cieślik, *Iwan Bunin*, s. 153.

³¹ Zob. Cieślik, *Iwan Bunin a myśl religijna Indii i Dalekiego Wschodu. Zarys problematyki*, „Slavia Orientalis”, 46 (1997), nr 4, s. 562.

Bardzo ważnym aspektem pamięci, szczególnie w wymiarze zbiorowym, jest jej związek z tradycją³². Przyjmując za J. Szackim, że tradycja to „te wzory odczuwania, myślenia i postępowania, które ze względu na swą rzeczywistość lub domniemaną przynależność do dziedzictwa grupy są przez jej członków wartościowane dodatnio lub ujemnie”³³, zauważamy rolę, jaką w procesie tworzenia wymienionych „wzorów” odgrywa pamięć. Relacje między tradycją a pamięcią grupy zainspirowały wielu współczesnych badaczy, m.in. H. Arendt, E. Shilsa, J. Szackiego, C. Rowińskiego, E. Rewers. Zauważyli oni m.in., że „bez tradycji i pamięci nie ma ciągłości czasu i ciągłości trwania społeczeństw” oraz że „tradycja i pamięć są zawsze aktualnymi „siłami życiowymi” zbiorowości, działającymi zarówno pozytywnie, jak i negatywnie”³⁴. Analiza kategorii pamięci u Zajcewa pośrednio dotyczy więc specyficznego stosunku autora *Podróży Gleba* do tradycji i współczesności. Podobne kwestie pozostawały bodaj najpopularniejszymi tematami emigracyjnych rozważań. Tradycja zazwyczaj była kojarzona z ojczyzną i jej kultywowanie oznaczało zachowanie tożsamości narodowej. Bardzo trafne wydaje się spostrzeżenie współczesnej rosyjskiej badaczki L. Bronskiej, dotyczące autobiograficznych utworów emigracyjnych B. Zajcewa, I. Szmielowa i M. Osorgina:

Иными словами, для тех указанных выше авторов и для их автобиографических героев память (в самом широком смысле этого слова: память о своем прошлом, память о прошлом своей страны, память человечества – «атавизм предков») является существенным компонентом, определяющим национальное своеобразие героя, а шире – человека [...], перед которым стояла задача создания русского национального характера³⁵.

Wydaje się, że powyższe stwierdzenia dobrze określają powód częstych odwołań Zajcewa do ojczystej spuścizny kulturowej. W twórczości autora *Błękitnej gwiazdy* nie brakowało śladów idei „Świętej Rusi”, tendencji sakralizacji władzy, mitologizowania przeszłości, upoetyczniania rodzinnych krajobrazów. Poglądy Zajcewa na tle innych pisarzy emigracyjnych są o tyle wyjątkowe, że niezwykle silnie wiążą się z tradycją Cerkwi prawosławnej i wiernie odzwierciedlają jej stanowisko.

Za najważniejsze wydarzenie w swym rozwoju duchowym pisarz uważał pielgrzymkę do jednego z głównych sanktuariów prawosławia, znajdującego się na Athosie. Kilka dni tam spędzonych odbiło się na całym późniejszym życiu pisarza.

³² Posługuję się tu ustaleniami M. Golki na temat pamięci społecznej. Zob. M. G o l k a, *Pamięć społeczna i jej zmiany*, [w:] *Pamięć i zapominanie w Europie*, s. 241-252.

³³ J. S z a c k i, *Tradycja. Przegląd problematyki*, Warszawa 1971, s. 187.

³⁴ G o l k a, *Pamięć społeczna i jej zmiany*, s. 242-243.

³⁵ Л. И. Б р о н с к а я, *Русская идея в автобиографической прозе русского зарубежья*. И. С. Ш м е л е в, Б. К. З а й ц е в, М. А. О с о р г и н, Ставрополь 2000, s. 82.

Zaowocowały one nie tylko powieścią *Athos* (*Афон*) – relacją z pobytu na świętej górze, ale swoistym duchowym odrodzeniem tak trwałym, że jeszcze 42 lata później Zajcew opublikował w piśmie „Русская мысль” artykuł pod tym samym tytułem. Pisarz podkreślał wyjątkową rolę sanktuarium dla wszystkich wierzących i wspominał swoje doświadczenia związane z tym miejscem. Dla Zajcewa trwałość wrażeń z Athosu, jak i jego imponująco długa historia mają szczególne znaczenie.

Афон есть образ духовный, никаким бомбам недоступный а, как все живущее, бедам подверженный. Беды проходят, вечное остается. Афон остается³⁶.

Podobnych przeżyć religijnych dostarczyła autorowi *Błękitnej gwiazdy* również pielgrzymka na Walaam, gdzie według legendy przebywał apostoł Andrzej. Znamienny jest tu komentarz Zajcewa:

На месте храма, куда поднимаемся, с незапамятных времен стояла часовня в честь св. Апостола Андрея. Как бы ни относиться к преданию о посещении Валаама св. Андреем, место все-таки свято, освящено веками отшельнических, высоких и духовных жизней³⁷.

Pamięć jest jakby probierzem prawdziwości wszelkich idei. Dodatkowo tradycja religijna i pamięć uzupełniają się nawzajem, w ten sposób, że pamięć wiary jest łaską, a wiara podsycą pamięć³⁸. L. Kołakowski zwraca uwagę na fakt, że pamięć jest bardzo ważnym elementem tożsamości Kościoła, a jej podstawy polski filozof lokalizuje zarówno w księgach świętych, jak i w tradycji³⁹. Twórczość autora *Drzewa życia*, nasycona duchem prawosławia, czerpie z obydwu tych źródeł. Zajcew w większości emigracyjnych utworów prezentuje postawę aktywnego chrześcijanina. Przynależność do cerkwi zapewnia mu łączność z wielowiekową tradycją, a więc kontakt z wielką wspólną pamięcią. Z tych powodów nie odnajdujemy w twórczości Zajcewa obsesyjnego lęku przed przemijaniem i zapomnieniem, który badacze odnotowują w twórczości Bunina⁴⁰. Zajcew nie tylko nie boi się zapomnienia, ale jest pewien, że zapomnienie nie ma władzy nad człowiekiem wierzącym. Przykładem może tu być jeden z ostatnich utworów omawianego pisarza, przez badaczy uważany za najbardziej dojrzały artystycznie – *Rzeka czasów* (*Река*

³⁶ Б. З а й ц е в, *Афон*, [w:] т е н з е, *Собрание сочинений в 5 томах*, т. 7 (доп.), s. 425

³⁷ Т е н з е, *Валаам*, [w:] т е н з е, *Собрание сочинений в 5 томах*, т. 7, s. 162

³⁸ Por. G o l k a, *Pamięć społeczna i jej zmiany*, s. 246. Autor, powołując się na ustalenia D. Hervieu-Legera i M. Halbwachsa, pisze, że religia przez system dogmatów dąży do spetryfikowania pamięci, a jej niepodważalność ma być gwarancją ciągłości pamięci.

³⁹ К о ł а к о w s k i, *O tożsamości zbiorowej*, s. 50-52.

⁴⁰ Zob. О. М и х а й л о в, *Жизнь Бунина*. „Лишь слову жизнь дана...”, Москва 2002, s. 383, 415-417, 425-427; К. С и е ś л и к, *Kategoria pamięci w emigracyjnej twórczości Iwana Bunina*, „Studia Rossica VII”, 1999, s. 41-47.

времен). Jest to opowieść o dwóch sąsiadujących ze sobą duchownych, wiodących proste klasztorne życie. Zajcew wplata w nią umiejętnie motyw nieodwracalności losu ludzkiego i przemijalności życia. Oto jak jeden z duchownych – Sawwatij ocenia odę Dzierżawina *Бог* (*Бог*):

Написано знатно, дорогой авва, но не христианского духа. Господь больше и выше этого жерла. У Него ничто не пропадает. Все достойное живет в вечности этой⁴¹.

Sawwatij marzy o godności biskupiej, podczas gdy jego sąsiad – Andronik, zajęty ogrodem i studiowaniem świętych ksiąg, niewiele myśli o ziemskich zaszczytach. Okazuje się, że Sawwatij umiera zaraz po uroczystości nadania biskupstwa. Andronik zaś, czytając przy zmarłym ewangelię, może przeanalizować i dążenie Sawwatija do sławy, i swoje życie. W finalnych fragmentach opowiadania nie pobrzmiwają jednak nuty żalu czy sprzeciwu, ale zgoda na życie i śmierć. Zajcew przytacza fragmenty Pisma świętego, uświadamiające każdemu chrześcijaninowi, że nigdy nie może czuć się samotny, opuszczony i zapomniany. Końcowa scena czuwania przy zmarłym doskonale wyraża istotę ciągłości cerkwi, w której wierzący zastępują się nawzajem i czczą pamięć o innych, kontynuując ich dzieło, dzięki czemu wspólnota trwa, choć ludzie umierają.

«Вот наступает час, – читал Андроник, – и настал уже, что вы рассеетесь каждый в свою сторону, и Меня оставите одного; но Я не один, потому что Отец со Мною. Сие сказал Я вам, чтобы имели во Мне мир. В мире вы будете иметь скорбь: но мужайтесь; Я победил мир».

– Дозвольте, отец архимандрит, сменить вас. Я из провинции. Знал еще при жизни и почитал покойного.

Андроник поднял на него невидящие глаза.

– Да, пожалуйста. Разумеется, читайте.

Ему показалось, что это другой голос, не его. Через минуту еще иной, уже спокойный и ровный читал:

«Отче! пришел час; прославить Сына Твоего, да и Сын Твой прославит Тебя»⁴².

Wyjątkowym aktem celebracji „pamięci Kościoła” jest liturgia. W licznych utworach Zajcewa opisy modlitw czy nabożeństw upamiętniających wydarzenia z historii zbawienia odgrywają ogromną rolę. Uwagę pisarza absorbuje np. modlitwa przy zaaranżowanym w jednej z pustelni Walaamu Grobie Pańskim. Bohater bierze duchowy udział w wydarzeniach sprzed tysięcy lat.

Стояли плечо к плечу. О. Памба служил в Пещере. Оттуда, слегка приглушенно, звучал небольшой хор той же молодежи. „Христос воскрес из мертвых”. Темно, тесно, жарко... но так тихо, так замерло все и соединилось в сопереживании того, что две тысячи лет назад

⁴¹ Б. З а й ц е в, *Река времен*, [w:] *т е н з е, Собрание сочинений в 5 томах*, t. 7, s. 307.

⁴² Тамże, s. 319-320

совершилось в такой же тесной Пещере, с таким же камнем – отвалившись, перевернул он весь мир...⁴³

Ilustracją czerpania z ogromnego rezerwuaru pamięci cerkwi mogą tu być także takie przedsięwzięcia literackie Zajcewa jak: *Wielebny Sergiusz z Radoneża* (*Преподобный Сергей Радонежский*), *Aleksy – człowiek Boży* (*Алексей Божий человек*), *Serce Awramija* (*Сердце Авраамия*). Opowieści te utrzymane są w stylu średniowiecznych żywotów. Autor sięga nie tylko do skarbnicy uświęconej tradycji cerkiewnej, ale dodatkowo odwołuje się do zasłużonej formy literackiej. W opowiadaniu o św. Sergiuszu Radoneżskim pojawia się również konkretny kontekst historyczny. Pamięć funkcjonuje więc w badanym utworze na kilku poziomach: gatunku, tematyki i fabuły. We wszystkich przypadkach pisarz uruchamia nie jednostkowe wspomnienia, lecz przywołuje historię wspólną dla wielu ludzi. Ten aspekt utworu rozwija sam autor w dołączonym do opowieści wstępie:

Автору казалось, что сейчас особенно уместен опыт – очень скромный – вновь, в меру сил, восстановить в памяти знающих и рассказать незнающим дела и жизнь великого святителя, и провести читателя через ту особенную, горную страну, где он живет, откуда светит нам немеркнувшей звездой⁴⁴.

Posługując się terminologią socjologów, możemy powiedzieć, że w utworze Zajcewa zostaje połączona „pamięć narodu” i „pamięć Kościoła”. Zajcew koncentruje się na sprawach bliskich każdemu Rosjaninowi. Takie rozumienie pamięci decyduje o sposobie narracji w utworze. W prezentowane wydarzenia zostaje często wpleciony komentarz, mający na celu wyeksponowanie konkretnych cech św. Sergiusza oraz jego znaczenia dla państwa i Cerkwi. Zajcew stroni jednak od ujawniania emocji i stara się jak najrzetelniej, choć w języku dalekim od dyskursu naukowego, przedstawić swą opowieść. Wszystkie wydarzenia od razu zostają zlokalizowane w określonym czasie historycznym. Autor opatruje swoją wersję żywotu datami m.in. narodzin, postrzyżyn i śmierci świętego. Wprowadza też szerszy kontekst, w którym przywołuje ważne wydarzenia z ojczystej historii.

Преподобный Сергей вышел в жизнь, когда татарщина уже надламывалась. Времена Батия, разорения Владимира, Киева, битва при Сити – все далеко. Идут два процесса: разлагается орда, крепнет молодое русское государство. Орда дробится, Русь объединяется⁴⁵.

Warto zwrócić uwagę na wyodrębnione przez socjologów funkcje pamięci społecznej, które obejmują przekaz wartości i wzorów zachowań pożądanych, le-

⁴³ З а й ц е в, *Валаам*, s. 164.

⁴⁴ Т е н з е, *Преподобный Сергей Радонежский*, [w:] т е н з е, *Собрание сочинений в 5 томах*, t. 7, s. 24.

⁴⁵ Тамże, s. 55.

gitymizację władzy oraz współtworzenie tożsamości zbiorowej⁴⁶. Odwołania do przeszłości u Zajcewa wypełniają wszystkie wspomniane zadania. Obrazy przywołane z pamięci Zajcewa ulegają pewnym modyfikacjom. W opowieści o św. Sergiuszu autor niejednokrotnie, śladem staroruskich wzorców żywotu, ucieka się do idealizowania w prezentacji narodu, państwa czy władzy. Według znawców problematyki pamięci podobne mitologizowanie określonych zjawisk, nie umniejsza wcale wartości pamięci. J. Kleiner zauważa, że „literatura bogaci i rozszerza świat wspomnienia”⁴⁷. Strategia idealizowania przeszłości w twórczości emigracyjnej jawi się w tym kontekście jako naturalna reakcja pamięci społecznej w sytuacji zagrożenia czy niepokoju.

Warto zwrócić uwagę, że Zajcew nie ogranicza się do tematów zaczerpniętych jedynie ze skarbnicy swojego narodu. Jest jeszcze jeden rodzaj pamięci, na który warto zwrócić uwagę w naszych badaniach. Iwan Bunin nazywał go „pamięcią zmysłową”, podkreślając jego znaczenie dla każdego pisarza. Tę unikalną umiejętność wychwytywania szczegółów, drobnych niuansów i nastrojów, charakterystycznych dla danego momentu oraz zdolność przeistaczania się w świadka wydarzeń, które miały miejsce nawet wiele wieków temu, Bunin zauważył u Lwa Tołstoja. Wydaje się, że Zajcew również daje dowody posiadania takiej właśnie cennej odmiany pamięci. Spójrzmy choćby na różnorodność bohaterów Zajcewowskiej prozy. W galerii postaci z przeszłości odnajdujemy więc m.in. króla Dawida (*Царь Давид*), Karola V (*Карл V*), Rafaela (*Рафаэль*), Żukowskiego (*Жуковский*), Turgieniewa (*Жизнь Тургенева*) i Czechowa (*Чехов*). Postawa prawosławnego nie krępuje pisarza, ale pozwala zachować stałe kryterium oceny opisywanych postaci. Z podobną swobodą Zajcew odwołuje się do wydarzeń historycznych z życia innych narodów, starożytnych zabytków, a nawet postaci z mitologii. W badanym ujęciu pamięci nie ma poczucia zagrożenia ani żalu, nawet przy opisie życia emigrantów, jak to ma miejsce w utworze *Dom w Passy* (*Дом на Пассу*) czy *Gwiazda nad Bolonią* (*Звезда над Булонью*). Widzimy, że świadomość wspólnoty łagodzi wygnañcom codzienne zmagania z rzeczywistością. Szczególnie znaczące wydają się w tym kontekście postaci duchownych – zaprezentowane m.in. w utworach: *Dom w Passy*, *Rzeka czasów*, *Podróżnik* (*Странник*) – którzy w sposobie pojmowania przeszłości są godnymi naśladowcami przebaczonego Chrystusa. We wszystkich wspomnianych wypadkach Zajcew proponuje model życia w zgodzie z pamięcią. Na pewno na takim ukształtowaniu postawy autora *Podróży Gleba* oprócz osobistego doświadczenia religijnego za-

⁴⁶ Zob. G o l k a, *Pamięć społeczna i jej zmiany*, s. 241.

⁴⁷ Zob. K l e i n e r, *Studia z zakresu teorii literatury*, s. 81.

ważyła również, wyjątkowo ceniona przez Zajcewa, filozofia Włodzimierza Sołowjowa⁴⁸. Ojciec rosyjskiego Duchowego Renesansu odnosił kategorie pamięci i zapominania do rzeczywistości Bożoludzkiej. W konsekwencji człowiek, w ujęciu Sołowjowa, powinien zachować konieczny dystans w odniesieniu do tego, co dotyczy życia ziemskiego, niczego jednocześnie nie zaniedbując⁴⁹.

Relacja zgody życia i pamięci wyraźnie wyróżnia twórczość Zajcewa na tle innych pisarzy emigracyjnych. Dla Riemizowa zwrot ku sferze pamięci pozostaje sposobem ucieczki od rzeczywistości. Pamięć w utworach Szmielowa jest silnie naładowana emocjonalnie. Sięganie do przeszłości oznacza dlań zadawanie sobie bólu, a wspomnianie przypomina raczej rozdrapywanie ran⁵⁰. Powiedzieliśmy już, że koncepcja pamięci Zajcewa mogła spełniać funkcje terapeutyczne względem emigracyjnych czytelników. Zajcew podkreśla, jak ważna jest umiejętność zapominania. Literatura emigracyjna często koncentrowała się analizowaniu tragedii ojczyzny i nieszczęścia wygnańców. Jeśli przyjmiemy za G. Grassem, że pamięć społeczeństwa może być „łaską i przekleństwem”, to stwierdzimy, że Zajcew robi wszystko, aby była ona tylko łaską. P. Ricoeur, omawiając pamięć społeczeństw z perspektywy doświadczeń XX wieku, zauważa, że w tej sferze można obserwować pewne zaburzenia równowagi, polegające na wyolbrzymianiu doznanych krzywd. Taką swego rodzaju chorobę społeczeństwa stanowi „pamięć-powtórzenie”, która jest zwykle nieświadomym odtwarzaniem tych samych bolesnych doświadczeń, prowadzącym do jeszcze większych okaleczeń. Zalecaną przez Ricoeura terapią jest „praca pamięci”, mająca na celu zaakceptowanie własnej przeszłości i gotowość podejmowania kolejnych wyzwań. Wydaje się, że o ile u wielu emigracyjnych twórców dochodzi do głosu „pamięć-powtórzenie”, to koncepcja autora *Podróży Gleba* odpowiada drugiej metodzie przywoływania tego, co minęło. Najlepszym przykładem postawy pisarza może być fragment utworu *Epilog wandejski (Вандейский эпилог)*, pomyślanego jako refleksja nad swą twórczością w pięćdziesiąt lat od ukazania się drukiem pierwszego utworu Zajcewa:

⁴⁸ Zob. Т. Ф. Прокопов, *Легкозвонный стебель. Лиризм Б. К. Зайцева как эстетический феномен*, [w:] Зайцев, *Собрание сочинений в 5 томах*, t. 3, s. 10-11; Л. В. Краснова, *Соловьевские мотивы в творчестве Бориса Зайцева*, [w:] *В поисках гармонии (О творчестве Б. К. Зайцева)*. Межвузовский сборник научных трудов, ред. Ю. А. Драгунова, Орел 1998, s. 100-108.

⁴⁹ Por. М. Квиециён, *Ekumeniczne przesłanki królestwa Bożego w ujęciu W. Sołowjowa*, [w:] *Пamięć i zapominanie w Europie przełomu wieków*, s. 64; J. Dobiszewski, *U początków idei bogoczołowieczeństwa w filozofii Włodzimierza Sołowjowa*, [w:] *W kręgu idei W. Sołowjowa*, red. W. Rydzewski, М. Кита, Kraków 2002, s. 23.

⁵⁰ Por. О. Михайлов, *Поэма о старой Москве*, [w:] И. Шмелев, *Лето Господне*, Москва 1988, s. 15.

А вот прошлое вспоминается, скажешь: все принимаю, за все благодарю, и за радость, да и за горе (всего бывало, всего достаточно. Но для твоей же пользы). И если вот чужбина, одиночество, родины нет – значит, так Богу угодно. Что могу я сказать со своим крохотным умом?⁵¹

BIBLIOGRAFIA

- B e r g s o n H.: Pamięć i życie, wyb. G. Deleuze'a, przeł. A. Szczepańska, Warszawa 1988.
- B r o n k A.: Rozumienie, dzieje, język. Filozoficzna hermeneutyka H.-G. Gadamera, Lublin 1988.
- Б р о н с к а я Л. И.: Русская идея в автобиографической прозе русского зарубежья. И. С. Шмелев, Б. К. Зайцев, М. А. Осоргин, Ставрополь 2000.
- Ц е т л и н М.: Борис Зайцев: Дом на Пасси, „Современные записки” 1935, nr 59.
- C i e ś l i k K., Iwan Bunin a myśl religijna Indii i Dalekiego Wschodu. Zarys problematyki, „Slavia Orientalis”, 46 (1997), nr 4, s. 257-264.
- Iwan Bunin (1970-1953). Zarys twórczości, Szczecin 1998.
- Kategoria pamięci w emigracyjnej twórczości Iwana Bunina, „Studia Rossica VII”, 1999, s. 41-47.
- C z a p l e j e w i c z E.: Pragmatyka, dialog, historia. Problemy współczesnej teorii literatury, Warszawa 1990.
- D o b i s z e w s k i J.: U początków idei bogocześnictwa w filozofii Włodzimierza Sołowjowa, [w:] W kręgu idei W. Sołowjowa, red. W. Rydzewski, M. Kita, Kraków 2002, s. 13-24.
- F e l i k s i a k E.: Budowanie przestrzeni sporu, Ethos literatury w sytuacji kryzysu europejskiego pluralizmu. (Tomasz Mann – Tadeusz Konwicki – Erica Pedretti), Warszawa 1990.
- G a d a m e r H.-G.: Prawda i metoda, przeł. B. Baran, Kraków 1993.
- G o l k a M.: Pamięć społeczna i jej zmiany, [w:] Pamięć i zapominanie w Europie przełomu wieków, red. Z. Drozdowicz, Poznań 2001, s. 241-252.
- И л ь и н И. А.: О тьме и просветлении. Книга художественной критики. Бунин, Ремизов, Шмелев, Москва 1991.
- K l e i n e r J.: Studia z zakresu teorii literatury, Lublin 1956.
- K ł o z o w s k i J. A.: Tożsamość, tolerancja, konflikt (próba analizy pojęć), [w:] Tożsamość, odmienność, tolerancja a kultura pokoju, red. J. Kłoczowski, S. Łukasiewicz, Lublin 1998.
- K o ł a k o w s k i L.: O tożsamości zbiorowej, [w:] Tożsamość w czasach zmiany. Rozmowy z Castel Gandolfo, przygotowanie i przedmowa K. Michalski, przeł. J. Migasiński, Kraków 1995, s. 44-55.
- K o n o ņ z u k E.: Literatura i pamięć na pograniczu kultur (Erwin Kruk – Ernst Wichert – Johannes Bobrowski), Białystok 2000.
- К р а с н о в а Л. В.: Соловьевские мотивы в творчестве Бориса Зайцева, [w:] В поисках гармонии (О творчестве Б. К. Зайцева). Межвузовский сборник научных трудов, ред. Ю. А. Драгунова, Орел 1998, s. 100-108.
- K w i e ś i e Ń M.: Ekumeniczne przesłanki królestwa Bożego w ujęciu W. Sołowjowa, [w:] Pamięć i zapominanie w Europie przełomu wieków, red. Z. Drozdowicz, Poznań 2001.

⁵¹ З а й ц е в, *Собрание сочинений в 5 томах*, t. 7, s. 295.

- Лубо м уд ро в А. М.: вступительная статья [w:] Б. З а й ц е в, Знак Креста. Роман, очерки, публицистика, Москва 1999, s. 6-16.
- Л ю б о м уд р о в А. М.: Духовный реализм в литературе русского зарубежья: Борис Зайцев, Иван Шмелев, С.-Петербург 2003.
- М а м з е р Н.: Przestrzeń, pamięć a tożsamość, [w:] Pamięć i zapominanie w Europie przełomu wieków, red. Z. Drozdowicz, Poznań 2001, s. 253-257.
- М а р с е л Г.: Homo via tor, przeł. P. Lubicz, Warszawa 1984.
- М і а н о в с к а J.: Праведность как элемент православного сознания (на материале прозы Бориса Зайцева), [w:] Duchowość i sacrum w literaturze emigracyjnej Słowian Wschodnich, red. A. Woźniak, M. Kawecka, Lublin 2002, s. 89-94.
- М и х а й л о в О.: Поэма о старой Москве, [w:] И. Ш м е л е в, Лето Господне, Москва 1988, s. 3-16.
- Путь Бунина – художника, „Литературное наследство”, t. 84, vol. 1.
- Жизнь Бунина. „Лишь слову жизнь дана...”, Москва 2002.
- П р о к о п о в Т. Ф.: Легкозвонный стебель. Лиризм Б. К. Зайцева как эстетический феномен, [w:] Б. З а й ц е в, Собрание сочинений в 5 томах, t. 3, Москва 1999, s. 10-11.
- „Все написанное мною лишь Россией дышит...”. Борис Зайцев в эмиграции, [w:] Б. З а й ц е в, Собрание сочинений в 5 томах, t. 2, Москва 1999, s. 3-26.
- Р а е в с к а я - Х ъ ю з О.: Творческая память, [w:] А. Р е м и з о в, Россия в письменах, t. 1, New York 1982, s. 5-8.
- R e w e r s E., Interferencja pamięci: ku transkulturowości, [w:] Pamięć i zapominanie w Europie przełomu wieków, red. Z. Drozdowicz, Poznań 2001, s. 77-86.
- R i c o e u r P.: Filozofia osoby, przeł. M. Frankiewicz, Kraków 1992.
- Pamięć – zapomnienie – historia, [w:] Tożsamość w czasach zmiany. Rozmowy z Castel Gandolfo, przygotowanie i przedmowa K. Michalski, przeł. J. Migasiński, Kraków 1995, s. 22-43.
- С т е п у н Ф.: Встречи. Достоевский – Л. Толстой. Бунин – Зайцев – В. Иванов. Белый – Леонов, Нью-Йорк 1968.
- С т р у в е Г.: Русская литература в изгнании. Опыт исторического обзора зарубежной литературы, Нью-Йорк 1956.
- S z a c k i J.: Tradycja. Przegląd problematyki, Warszawa 1971.
- W o l i c k a E.: Osobowa tożsamość i odrębność w perspektywie hermeneutyki dialogicznej, [w:] Tożsamość, odmiennność, tolerancja a kultura pokoju, red. J. Kłoczowski, S. Łukasiewicz, Lublin 1998, s. 45-49.
- W y s k i e l W.: Wprowadzenie do tematu: literatura i emigracja, [w:] Pisarz na obczyźnie, red. T. Bujnicki, W. Wyskiel, Wrocław 1985, s. 27-42.
- Y a t e s F. A.: Sztuka pamięci, przeł. W. Radwański, wstęp L. Szczucki, Warszawa 1977.
- З а й ц е в Б., Афон, [w:] т е н з е, Собрание сочинений в 5 томах, t. 7 (доп.), Москва 1999, s. 422-426.
- О себе, [w:] т е н з е, Собрание сочинений в 5 томах, t. 4: Путешествие Глеба. Автобиографическая тетралогия, Москва 1999, s. 587-592.
- Преподобный Сергей Радонежский, [w:] т е н з е, Собрание сочинений в 5 томах, t. 7, Москва 1999.
- Река времен, [w:] т е н з е, Собрание сочинений в 5 томах, t. 7, Москва 1999.
- Валаам, [w:] т е н з е, Собрание сочинений в 5 томах, t. 7, Москва 1999.

КАТЕГОРИЯ ПАМЯТИ В ЭМИГРАНТСКОЙ ПРОЗЕ БОРИСА ЗАЙЦЕВА

Резюме

В настоящей статье рассматриваются разные аспекты памяти в творчестве Бориса Зайцева эмигрантского периода. Данная категория имеет основное значение в процессе развития личности человека и его национального самоопределения, поэтому среди эмигрантов память является одной из самых популярных тем. Можно сказать, что она составляет главный компонент также русской зарубежной литературы. В эмигрантском творчестве Бориса Зайцева отношение к собственному прошлому и к прошлому страны формировалось под влиянием религиозного мировоззрения. Автор статьи обращает внимание на факт, что восприятие памяти Зайцевым, в отличие от других русских писателей-эмигрантов, отражает позицию Православной Церкви.

Słowa kluczowe: literatura emigracyjna, pamięć indywidualna, pamięć społeczna, przeszłość kraju, „pamięć-powtórzenie”, „praca pamięci”.

Ключевые слова: эмигрантская литература, личная память, общественная память, прошлое страны, «память-повторение», «работа памяти».

Key words: emigrant literature, personal memory, public memory, the past of the country, “memory-repetition”, “the work of memory”.